

Paradoxní čas filosofie výchovy Radima Palouše

Lidem narozeným v polovině dvacátých let dvacátého století bylo dáno prožít letmo demokratickou atmosféru první republiky, úpadkové dusno republiky druhé, úzkosti okupace, osvobození a naděje na nový počátek, které však byly zklamány komunistickým pučem roku osmačtyřicátého, nové úzkosti teroru let padesátých, marasmus a uvolňování v šedesátých letech, nádech svobody v osmašedesátém a opětné zklamání, absurdity normalizace, dissent, euforii sametové revoluce a obnovu svobody v liberální demokracii, provázenou korupcí a mravním úpadkem. Byly to vnější etapy života Radima Palouše, narozeného 6. 11. 1924 v Praze; byly to situace, které si nevybral, ale s nimiž se musel vyrovnávat. Jsou tři faktory, jimiž se člověk vyrovnává se situací: orientace, postoj a identita. Ten, kdo se s životopisem Radima Palouše seznámí podrobněji a kdo měl navíc možnost s ním po nějaký čas jeho zápasy prožívat, může potvrdit, že i v těžkých životních situacích usiloval o to, aby neztratil sám sebe a zachoval si osobní integritu. Nepodléhal pasivitě, ale hledal způsoby, jak situaci změnit, a snažil se porozumět své situaci bez iluzí a s nadhledem, který umožňuje jenom skutečné vzdělání.

Rozhodující a formativní roli sehrál Jan Patočka. V období Paloušových studií v letech 1945–1948 přednášel na Filosofické fakultě University Karlovy zejména o antické filosofii. Vztah učitele a žáka časem přerostl v osobní celoživotní přátelství. Patočkovi záleželo na osudu tohoto svého studenta, a proto jej přiměl k tomu, aby co nejrychleji po nástupu komunistů k moci v roce 1948 předložil rigorózní práci, věnovanou Masarykově filosofickému mládí, a studia dokončil. Šance uplatnit se v době, kdy místo filosofie zaujalo stalinistické pojetí marxismu-leninismu, byla jen pro ty, kteří byli ochotni zapřít sami sebe. Radim Palouš šel studovat chemii. Stal se poté vynikajícím středoškolským učitelem, spoluautorem učebnice a v roce 1957 nakrátko odborným asistentem v oboru analytické chemie na Přírodovědecké fakultě Vysoké školy pedagogické; místo musel pro své politické angažmá opustit.¹ Na vysokou školu se mohl vrátit v šedesátých letech na obor didaktiky chemie. Získal nejprve hodnost kandidáta věd a v roce 1967 se habilitoval spisem *Škola moderního věku*. V roce 1968 se stal vedoucím katedry a veřejně se angažoval jako kritik současného systému školství, za což byl normalizátory potrestán ztrátou funkce. Z university musel odejít v roce 1977 jako signatář Charty 77. Mluvčím této občanské iniciativy byl v roce 1982–1983 a jeho disidentské aktivity provázelo bezdůvodné zatýkání, výslechy a šikana ze strany Státní bezpečnosti a dalších orgánů. V soukromí mu však harmonické manželství poskytovalo zázemí, útočiště a pevnou oporu.

---

¹ J. Kotásek, *Portrét Radima Palouše*, in: R. Palouš, *Čas výchovy*, Praha 1991, str. 228.

Filosofii se zabývat nepřestal ani v padesátých letech, kdy se přednášky a semináře přesunuly do soukromých bytů. V šedesátých letech s jistou dávkou opatrnosti bylo možné uplatnit filosofické vzdělání veřejně, ale v sedmdesátých a osmdesátých letech se filosofovalo opět v soukromí. Radim Palouš byl neúnavný organizátor bytových seminářů ve svém domě na Kampě, a bylo přirozené, že skupina převážně křesťansky orientovaných filosofů (P. Bratinka, T. Halík, I. M. Havel, V. Havel, D. Kroupa, Z. Kratochvíl, Z. Neubauer, M. Palouš, H. Weberová aj.) jej ve svém spolku Kampademie zvolila scholarchou. V jeho bytě přednášeli významní zahraniční filosofové (Ch. Taylor, P. Ricoeur, S. Lukes aj.). Editoval samizdatové filosofické publikace (edice *Nové cesty myšlení*, Patočkovy komeniologické spisy) a hojně publikoval doma i v zahraničí. V této době jsou to zejména knihy *Škola stáří* (1978), *K Bolzanovu významu v duchovním vývoji a v národním povědomí* (1981), *Čas výchovy* (1983), *Česká zkušenost* (1984), *K filosofii výchovy* (1987), *Konverze* (1988).

Ve druhé polovině osmdesátých let se Kampademie každoročně setkávala na týdenních symposiích na Hrádečku u Václava Havla. Ten od Radima Palouše nejen přijímal filosofickou inspiraci, ale také oceňoval jeho schopnost s přirozenou autoritou a rozvahou moderovat rozvášněné diskuse. Těžko říci, jaký by byl průběh Sametové revoluce, kdyby napjatá jednání úzkého kruhu Havlových spolupracovníků v Koordinačním centru Občanského fóra neřídil právě Palouš. Faktem je, že tato jednání probíhala pod jeho vedením věcně a efektivně. Pozornost si zaslouží také skutečnost, že ve víru revoluce, když ještě nebylo nic rozhodnuto, uvažoval Radim Palouš o budoucí reformě, založil Školskou komisi, která měla připravovat podklady pro budoucí reformu vzdělávacího systému. Odmítl nabídku na funkci ministra školství a naopak přijal místo rektora Univerzity Karlovy, v němž setrval od roku 1990 do roku 1994 a zasloužil se o vybudování důstojné mezinárodní pozice této instituce. V dalších letech pomáhal svými zkušenostmi při přípravě reformy vysokého školství. Přednášel na desítkách universit ze čtyř kontinentů, obdržel řadu čestných doktorátů a vědeckých i státních vyznamenání, včetně řádu T. G. Masaryka v roce 1997. Publikační činnost Radima Palouše zahrnuje přes 300 položek.

Filosofickým východiskem Paloušova vlastního uvažování je fenomenologie v Patočkově pojetí, životní orientací je křesťanství, hlavním oborem je filosofie výchovy a cílem filosofický holismus jako opozice k vládnoucímu totalismu.

Ve svém filosofickém uvažování se ovšem neopírá o nějaké učení, ze kterého jsme jednou vyšli a už se k němu nemáme důvod vracet. Naopak, je to jakýsi referenční bod, ke kterému se vracíme, vždy když uchopíme něco nového, s nímž se neustále konfrontujeme a vůči němuž se vymezujeme. Obecným zdrojem Paloušova myšlení je pochopitelně počátek filosofie v antice, konkrétním Patočkova fenomenologie. Svůj vztah k tomuto základu nejstručněji vymezuje Palouš ve spisu *Totalismus a holismus* sice výslovně ve vztahu k „této knize“, ale doložitelně i ke knihám dalším. Říká, že Patočkova fenomenologie byla nesena převážně orientací na evropskou epistemologickou tradici, kterou

je podle Palouše třeba nechat stranou a soustředit se „na ontologii ještě výrazněji s tím, že explicitně přistupuje zřetel agathologický“.²

Ontologii rozumí odhalování toho, co určuje bytí jako takové. V rozšířeném chápání novověké vědy sestává vesmír z „aglomerované nebo rozptýlené ‚mrtvé‘ hmoty“³ chápáné jako nehybný substrát, na kterém se odehrává změna a život. Právě vůči tomuto pojetí, a vlastně vůči celému novověku, se Palouš kriticky vymezuje a zdůrazňuje, s odvoláním na Patočku, že původní pohyb se dotýká i substrátu a že „ontologii života lze rozšířit v ontologii světa, pochopíme-li život jako pohyb v původním smyslu slova“.⁴ V tomto smyslu se „život“ u jednotlivých jsoucín liší pouze stupněm z hlediska více nebo méně. Člověk svůj život prožívá niterně a jeho subjektivní přístup k životu je charakterizován „autenticitou živého pobývání“, „jako dávajícího a dávajícího se, možnostmi otevřeného pobytu“.⁵ Tuto otevřenost možností lze, v jistém smyslu, chápat universálně.

Každé bytosti náleží jistá identita, kterou nacházíme v ideji – nikoli primárně vzoru, ale spíše tvaru ve smyslu „výzvy“. Je to tedy identita nikoli předem daná, nýbrž stále konaná, a pokud trvalá, tedy jako úkol. Takový úkol je ovšem možno „řádně“ naplňovat či minout. Je sám zařazen do řádu ostatních bytostí, „vstupuje do řádu tvoření tvarů“. Má svobodu účastnit se či neúčastnit bytí a kazit tento řád a díky této svobodě „vytváří pravdu života“. Je to neustálý děj světa, který je nesen „řádností“, z níž se odvozují možnosti „dobrého a zlého“.⁶ V tom je, podle Palouše, obsažen onen agathologický aspekt. Dodejme, že jedním inspiračním zdrojem pro něj byly interpretace platónského pojetí ideje dobra a její role v řádu idejí. Druhým byly traktáty Augustina Aurelia a jeho výklad výrazu *universum* ve smyslu *ad unum vertere*, tedy celku tvořeného jsoucny zaměřenými v posledním úběžníku k témuž.

Kromě zmíněné identity jednotlivých bytostí má tato agathologická ontologie kapitoly o čase, o čase a věčnosti, o pojmech *kairos* a *chronos*, o novosti, o pulsování bytí, o srozumitelnosti, tajemství, nelhostejnosti a starostlivosti. Ty všechny mohou v nezasvěceném čtenáři budit rozpaky, ale ukáží se nám v jiném světle, pokud si uvědomíme, k čemu směřují a co má Radim Palouš stále na mysli: je to výchova.

Být pro člověka znamená, že přijímá život jako úkol, jako skutečnost, tedy konání skutků, vytváření, s náhledem respektujícím bytostně tajemství, úkol, který zahrnuje nelhostejnost a starost o sebe i o druhé. Právě starostlivost uka-

² R. Palouš, *Totalismus a holismus*, Praha 1997, str. 8.

³ R. Palouš, *K filosofii výchovy*, Praha 1987 (samizdat), str. 26.

⁴ Tamt., str. 27. Citát: J. Patočka, *Přirozený svět jako filosofický problém*, Praha 1970, str. 209. Není zde snad třeba dodávat, že Paloušův výklad jde daleko nad rámec vymezený jeho učitelem.

⁵ R. Palouš, *K filosofii výchovy*, str. 28.

⁶ R. Palouš, *Totalismus a holismus*, str. 17.

zuje, že člověk je správcem svého pobytu: „to jsoucno, které žiji, může zplna existovat jen jako starost o jsoucnost bytostí, s nimiž na své životní pouti má co činit.“⁷ A starostlivost s sebou nese povolání zajímat se o druhé a výchovu. I zde autor navazoval na svého učitele, který ve stati *Filosofie výchovy* napsal, že když „výchovu pojmáme jako formaci, jakožto utváření možností, které jsou člověku přirozeně dány, je výchova dána trojím momentem: především tím, že ve společnosti jsou dospělí, to znamená již zformovaní, a nedospělí, ještě nezformovaní, pohromadě, tedy nutným střídáním generací; potom tím, že ti noví jsou ještě nehotoví; a konečně tím, že členové různých generací patří k sobě, že tato soupatřičnost jim ukládá jisté úkoly. Musí se o sebe starat“.⁸ Vychovatelem se pak stává ten, kdo byl jako vězeň z Platónova příběhu o jeskyni sám vyveden na světlo a zakusil právě jsoucno a bytí a pak navrácen zpět se stává jakýmsi vyslancem, který působí ve směru dobrého, ale s porozuměním situaci druhých a v součinnosti s nimi a s jejich zájmy.⁹

Počátkem výchovy, podle Platónova podobenství, je událost náhlého a trpěného odpoutání vězně a jeho „obrácení šíje“ – *periegein ton auchena* – konverze a vyvádění – *educatio* – na světlo, do říše slunce-dobra, jehož paprsky odhalují, jak věci samy jsou. Křesťanské pojetí tohoto obratu se neuskutečňuje ani „moci vybírajícího, ani z moci hledajícího“, ale jejím znakem je právě bezmoc, ztráta osobních jistot, která otevírá prostor pro víru a odevzdání, ke změně smýšlení – *metanoia*.¹⁰ Antické pojetí *scholé*, které je určeno především jako vyvázání z každodenních starostí, si ve středověku uchovává svůj sváteční, nedělní ráz a teprve v souvislosti s Lutherovým požadavkem, aby každý měl přístup ke čtení bible, se mění v požadavek všeobecné gramotnosti.

V novověku se sváteční, tedy náboženskými ohledy utvářená *scholé* mění ve školu, jejímž časem je všední den a jejímž obsahem se stává stále více pouhá příprava na výkon profese. Rozhodující roli v této proměně sehrálo Descartovo rozpolčení reality na *res cogitans* a *res extensa*, na ducha, který neožívuje, a mrtvou hmotu, která koná pohyb pouze mechanický. Pojetí vědy, které se v nové době stalo dominantní, je charakterizováno ztrátou vztahu k celku a ztrátou smyslu, kterou nahrazuje vůlí ovládat a panovat. Důsledkem je rovněž vytěsnění všeho tajemného, niterného a vnitřně živoucího z přírody. Pohyb jsoucna je pouze vůči nim vnějším pohybem, který je vypočitatelný, zákonitý a využitelný k lidským účelům. Na této půdě se rozvíjí výchovné paradigma novověké, které je zaměřeno k partikulárním a upadlým každodenním zájmům.

Komenského *emendatio rerum humanarum*, tedy náprava věcí lidských, představuje neprávem pozapomenutou alternativu vůči kartesianismem směřovaným

⁷ R. Palouš, *K filosofii výchovy*, str. 62

⁸ J. Patočka, *Filosofie výchovy*, Praha 1997, str. 22.

⁹ K Paloušovým archetypům výchovy a vzdělávání srv. N. Pelcová – I. Semrádová, *Fenomén výchovy a etika učitelského povolání*, Praha 2014, str. 134 a n.

¹⁰ R. Palouš, *Čas výchovy*, Praha 1991, str. 135.

konceptům. Tento výchovný projekt je určený, „před koncem věků“, všem, mladým i starým, ještě nenarozeným i umírajícím. Její proslulá „náзорnost“ není názorností pozitivistického empirismu, ale spíše vnímavostí k tomu, co nám o nás říká sama příroda a k čemu nám je příkladem. Je věru jiným způsobem pozorování přírody takové, které pouze popisuje chování živočichů, a takové, které sleduje pílí včel proto, aby načerpalo povzbuzení pro vlastní pracovitost. Naivita? Možná. Ale zároveň poukaz k jiným možnostem přístupu ke skutečnosti a k výchově, než jsou ty, které se v novověku prosadily. Komenského *pampédie* není, podle Palouše, osvícenské sebespasení člověka výchovou, ale spíše uvedení člověka „na cestu k odpovědnosti k celkovému smyslu“.¹¹ Komenského škola stárá je právě výpovědí o tom, že moc lidské osvěty není neomezená.

Těm, kdo při četbě Paloušových teoretických děl dospívají k názoru, že se jedná jen o další verzi antiscentismu neznalců a že svou teorii výchovy autor rozpracoval nepoučen o moderních pedagogických teoriích, je třeba připomenout, že se mýlí. Palouš, jak bylo řečeno, vystudoval chemii a stále sledoval vývoj svého oboru i dalších vědních disciplín. To mu usnadňoval úzký kontakt s výkonnými vědci špičkové úrovně. A moderní teorie výchovy a vzdělání si osvojil již v době svého působení na výzkumném pedagogickém pracovišti v šedesátých letech. Není to tedy vnější, ale vnitřní kritika vědy, co jej motivuje k formulaci vlastní teorie výchovy. Postoj, který zaujímá, také není založen na paušálním odmítání vědy a techniky. Spíše naopak: zdroje naděje spatřuje v některých směrech vývoje moderní vědy.

Jaká je tedy, podle Palouše, „škola v duchu moderní vědeckosti“? Jiná než škola soudobá a institucionalizovaná, která vězně z jeskyně nevyvádí, ale udržuje je v ní: „školní upoutání je o to hermetičtější, oč praktičtější.“¹² Jde o upoutání v jednostranném zaměření určeném obstaráváním praktických potřeb a zájmů. Změna musí vycházet z vědy samé, která, je-li svědomitá, dokáže nahlédnout i vlastní dobovou podmíněnost a předsudečnost, je s „otevřenou vnímavostí“ oddaná svému setrvávání na cestě k „dobré vědě“, nezastavuje se před „nereflektovanými premisami“ a překonává „předsudek objektivitvy“ spočívající „v zapomenutosti, že předmětnost-objektivita je výkonem“. Součástí této cesty je zpochybnění příkrého oddělení subjektu a objektu i myšlenky účinného vědění, protože to je vždy zásahem do rozpoložení druhých, jejich opanování a ovládní.¹³

„Vědecká“ výchova dneška musí přijímat tyto impulsy proměny moderní vědy, protože právě ona „otevřává výchově přibouchlé dveře žaláře“. Palouš v této souvislosti hovoří opět o „bytošném určení bytí“, vymezuje je jako po-

¹¹ Tamt., str. 74.

¹² R. Palouš, *K filosofii výchovy*, str. 177.

¹³ Tamt., str. 178.

zitivní vůči ne-bytí a jako „živé v živém světě“, které má orientovat i přístup výchovný.

Jak se tyto vývody projevují v konkrétním případě výuky? Ta je účastí na živém dějství s trojitou strukturou učitel-žák-učivo a směřujícím k dosahování výukových cílů, kdy učitel „bezprostředně a znovu rozvažuje, co je učivem, znovu hledá, jak věc zpřítomnit, zkouší různé cesty“ a vnímá celek situace.¹⁴ Žák, jakkoli je živou, jedinečnou a svobodnou bytostí, je podřízen kázni a disciplíně nikoli zotročující, ale naslouchající a osvojující si učivo. Musí být otevřený nárokům učitele, aniž však ztrácí vlastní osobnost. Jde nejen o to podvolit se rozkazu učitele, o získání návyků a učení nazpaměť (které je někdy nezbytné), ale o to, aby se „v té či oné záležitosti orientoval, aby byl schopen vstupovat do společenství s druhými lidmi a věcmi“.¹⁵ I na této cestě jsou vzestupy a pády a „žákovo vědomí dospívá ke své fundamentální svobodě právě tím, že prochází problémy, pochybeními, tím, že něčemu nedostojí“.¹⁶ Zajisté běží také o získávání návyků, ty však „mají ve výchově a výuce své místo jen tehdy, jestliže jsou zasazeny do autentické odpovědnosti, tedy do svobody žákovy osobnosti“.¹⁷

„Bytostné určení výchovy“ míří, s různou naléhavostí, na všechna údobí života: v mládí jde o seznamování s povahou věcí: „vždyť povaha věci je příbuzná povaze duše: proto mohou věci duši vychovávat.“¹⁸ V dospělosti jde o „odstraňování bariér“ a o obranu před svodou slávy a moci, ve stáří pak o podoustoupení od lákadel společenského vzestupu a o život v „moudré distancovanosti“. S věkem teprve přichází „nedělní škola“ pravé výchovy, vyhlížející „tajemnou výchovnou instanci“, která pomůže život dotvořit k jeho „bytostné povolanosti“.¹⁹ Výchova je tak celoživotním osvobozováním z pout „pokleslé ustaranosti“ a „falešného egocentrismu“ – a tedy vlastně cestou ke svobodě.

Čas, který byl vyměřen Radimu Paloušovi, nebyl, z hlediska průměrné délky života, krátký, ale byl plný zvrátů, pádů, vzestupů a paradoxů. Lidský prostor tvořený vynikajícími osobnostmi a duchovní prostředí plně podnětů k myšlení. Jeho knihy publikované po Sametové revoluci nalezly v pedagogické komunitě velký ohlas a žáky, kteří na jeho dílo navazují. Do školy smrti, která, podle Komenského, završuje postup vzdělávání i života, nastoupil 10. září 2015 v požehnaném věku devadesáti let. Od této doby už promlouvá svým dílem a jeho přátelský hlas bude mnohým z nás chybět.

Daniel Kroupa

¹⁴ R. Palouš, *Filosofická reflexe několika pojmů školské pedagogiky*, Praha 2010, str. 41 n.

¹⁵ Tamt., str. 42.

¹⁶ Tamt., str. 48.

¹⁷ Tamt., str. 49.

¹⁸ R. Palouš, *K filosofii výchovy*, str. 180.

¹⁹ Tamt., str. 181.